

- | CLAUS BUNDGÅRD CHRISTENSEN, MARTIN BO NØRREGÅRD & NIELS BO POULSEN: *Fra verdenskrig til borgerkrig. Østfronten 1914-1924 – set med danske øjne*, Gyldendal, København 2018, 344 s., 299,95 kr.
- | HANS WOLF: *Sønderjyder på Østfronten i 1. Verdenskrig*, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2017, 314 s., 350 kr.

Når det gælder 1. Verdenskrig, har vestfronten overskygget østfronten i både forskningen og den bredere historiekultur. Det er der bestemt gode grunde til: Det var i vest, at der blev indsat flest ressourcer, her stod de hårdeste kampe, og her fandt krigen sin afslutning i efteråret 1918. Men hertil skal lægges, at de tre stormagter, som kæmpede på østfronten, alle endte som krigens tabere – og det er som bekendt sejrherrene, der skriver historien. De sidste 10-15 år har billedet dog ændret sig, og krigen på østfronten er blevet et levende forskningsfelt internationalt. Det er glædeligt, at denne interesse også sætter danske spor, som tilfældet er med disse bøger, der begge har en klar dansk vinkling på krigen. Tilgangsvinklerne i de to bøger er imidlertid endog meget forskellige. Mens forfatterne af *Fra verdenskrig til borgerkrig* først og fremmest interesserer sig for krigen set oppefra i et klassisk militærhistorisk perspektiv, er det i *Sønderjyder på Østfronten* krigen nedfra, der behandles.

Hans Wolfs bog har sit udspring i hans specialeafhandling fra 2013, men ligner derudover en del af de publikationer, vi i de senere år har set om sønderjyderne og krigen, i den forstand, at slægtshistorisk interesse er en vigtig del af motivationen. Wolfs bedstefar kæmpede og faldt på Østfronten; bogen er dedikeret bedsteforældrenes minde, og de dukker også op i bogen, men kun som helt marginale bipersoner. Wolfs bog bygger nemlig især på en læsning af otte brevsamlinger, der har det til fælles, at de rummer både breve fra soldaterne til hjemmet og de breve, som soldaterne fik af deres nærmeste familie – typisk hustru eller mor. Fem af disse samlinger er tidligere offentliggjort, mens de sidste tre er utrykte, og sammenlagt er der tale om et ganske omfattende materiale: Brevvekslingen mellem teglværksejer og gårdmand Christian Hollesen og hans husbestyrerinde (og senere hustru) Ingeborg Andresen består af godt 750 breve, mens der er bevaret næsten 600 breve fra gårdejer Jens Rasmussen og hans hustru Marie (s. 73-75). Generelt har fremstillinger af krigen enten interesseret sig for kampene og soldaterne ved fronten eller for livet på hjemmefronten, men brevsamlinger som disse giver mulighed for at få et indblik i de tætte forbindelser mellem front og hjem og ikke mindst i, hvordan både soldater og deres nære derhjemme forstod og forsøgte at håndtere – at „mestre“ i Hans Wolfs terminologi – den ekstremsituation, som

krigen havde sat dem i (lignende brevsamlinger kender man selvfølgelig også fra andre lande, f.eks. har den amerikanske historiker Martha Hanna brugt brevvekslingen mellem Paul og Marie Pireaud fra Dordogne som grundlag for den fine *Your Death Would Be Mine*, Harvard 2006).

Wolf betragter grundlæggende brevene som samtaler – ganske vist med forhindringer, da svartiden jo kunne være lang. Men samtalelæsningen fungerer godt og giver også den overordnede struktur til bogens bærende dele. Den bygger på den iagttagelse, at brevene indholdsmæssigt kan deles op i dels brevskrivernes fortællinger fra det liv, som modtageren ikke aktivt deltager i (hvad enten det er soldaterlivet eller tilværelsen i hjemstavnen), dels emner, som aktivt berører begge parter – lige fra spørgsmål om helbred, børn og økonomi til gudstro og følelsesliv. Overordnet viser denne struktur sig at være frugtbar.

Før Wolf fører læseren tæt ind i brevskrivernes verden, sørger han for at præsentere sine historiske aktører og deres baggrund. Wolf går meget grundigt til værks; vi får præsenteret både brevskriverne, deres sociale og uddannelsesmæssige baggrund og deres familier, og det er på imponerende vis lykkedes for Wolf at finde oplysninger om omtrent alle de personer, der omtales i brevene. De vigtigste dele af disse oplysninger bringes i det udførlige kapitel „Baggrundsmaterialet“ (s. 45-78), men det suppleres senere i ofte udførlige realnoter, der desværre er gemt bagest i bogen.

Det lange kapitel „Temaerne i brevene mellem front og hjem“ rummer mange spændende iagttagelser. Det er godt set, at den minutiøse omtale i brevene af de talrige breve og pakker, der gik mellem hjem og front (og vice-versa), i sig selv skal ses som udtryk for ønsket om at fastholde nærhed mellem brevskriverne, men nærhedstemaet udfolder Wolf generelt med held i sin læsning af brevene som en dialog, der ikke mindst gjorde det velkendte, hjem og familie, nærværende for mændene ved fronten. Han understreger også, hvordan brevene viser, at gudstroen for de fleste var et vigtigt, fælles og aktivt meningssættende værdigrundlag. Det er en vigtig pointe her hundrede års sekularisering senere. Det samme gælder Wolfs nænsomme afdækning af spor af de intime bånd mellem brevskriverne – både følelsesmæssigt og fysisk (s. 101-105). Det sidste skal man, som Wolf understreger, lede endog rigtigt godt efter – de mest eksplicite omtaler af seksualitet i brevene omhandler typisk andres (og omtales klart afstandtagende).

Gennem brevene fra hjemmet kan man afdække et ganske detaljeret billede af dagligdagen på landet i Nordslesvig. I mændenes fravær fik kvinderne nye ansvarsområder; mangelsituationer og krav fra myndighederne gjorde livet vanskeligere, men Wolf understreger, at de fleste af hans brevskrivere sad i gode kår – vi er langt fra de histo-

rier, vi kender fra Frankrig, hvor kvinder under krigen måtte gå både bag ploven og foran den (fordi både mænd og heste var draget i krig). Det vises også, hvordan de velstående gårdmandskoner havde en meget klar standsbevidsthed – og en ret beskeden social empati. I afdækningen af hjemmefronten går Wolf tæt og detaljeret til værks; så tæt, at fremstillingen i passager nærmer sig det biografiske (ikke mindst af Ingeborg Andresen, som Wolf tydeligvis har stor respekt og sympati for).

Helt så individuelt tæt kommer vi ikke på soldaterne ved fronten, bl.a. fordi Wolf her ud over brevsamlingerne inddrager mere materiale i form af breve, men også erindringer. Soldaterlivets „hverdagshistorie“ under krigen har siden 1980'erne været genstand for talrige studier, og de temaer, som Wolf fremdrager fra sine kilder, bekræfter velkendte forhold. Mest interessant er hans påvisning af, at de dansksprogede nordslesvigeres forhold til de tyske soldater generelt var godt (s. 206-213). Selv om Wolf indledningsvis taler om krigen som en, som de dansksindede „mod deres vilje blev tvunget ind i“ (s. 9), så undgår han omhyggeligt i sin bog de normalt så fremtrædende national-politiske tolkninger. I stedet understreger han, at „danskindet“ bedst forstås som en kulturel orientering, at de dansksindede først og fremmest så sig selv som nordslesvigere – og at den dansk-kulturelle bevægelse først og fremmest stod stærkt i gårdmandsmiljøet (f.eks. 138ff., 144ff., 275, 279).

Efter disse rosende ord presser nogle kritiske sig imidlertid på. Wolf er helt bevidst om grænserne for de valgte kildematerialers repræsentativitet, først og fremmest socialt. Men man savner, at læsningen af de nordslesvigske kilder bliver sat i komparativt perspektiv. Det gælder ikke blot for soldaterne, men også hjemmefronten. Var de dansksindede gårdmandskoners kritik af myndighederne væsensforskellig fra den, man møder hos deres standsfæller andre steder i Tyskland? Og hvad med forholdet til de krigsfanger, der blev en vigtig arbejdskraft på gårdene? Det var efter alt at dømme også godt andre steder i Tyskland (nogle steder så godt, at der flere gange var tilløb til moralpanikker om udbredte forhold mellem russiske krigsfanger og tyske kvinder – som man kan læse om i den canadiske historiker Lisa Todds *Sexual Treason in Germany during the First World War*, Palgrave-Macmillan 2017).

Kapitlerne om soldaternes krigsoplevelser og tolkninger heraf fremhæver gennemgående temaer i breve og dagbøger. Til gengæld er der ikke meget systematisk analyse af soldaternes mestringsstrategier. „Mestring“ fremhæves flere gange som et helt centralt analytisk begreb. Det er sandsynligvis inspireret af den britiske historiker Alex Watsons vellykkede brug af det (se f.eks. hans artikel „Self-Deception

and Survival: Mental Coping Strategies on the Western Front, 1914-1918“, i *Journal of Contemporary History*, 41, 2006), men Wolf bruger desværre ikke begrebet skarpt analytisk – og han skylder også sine læsere en redegørelse for, hvad der rummes i begrebet „mestringsstrategier“, som ikke er almindeligt brugt i historiefaget. En sådan redegørelse kunne der let være fundet plads til i kraft af en stramning af især billedsiden. Bogen er ikke bare velillustreret, men direkte overillustreret: Det er helt på sin plads med fotografier af brevskriverne og deres nære familier, og det gode kortmateriale skal også roses. Men billeder af brevskrivernes sognekirker beriger næppe læserens forståelse; det samme gælder et nydeligt foto af Hans Storm og Marie Storm-Hollesen, hvis rolle i bogen består af, at Maries søster kunne tale fransk – og rækken af eksempler på unødvendige illustrationer kunne uden besvær gøres længere.

Hos Wolf spiller pakker mellem hjem og front som omtalt en ikke ubetydelig rolle. De omtales også i indledningen til Claus Bundgård Christensen, Martin Bo Nørregård og Niels Bo Poulsens bog, men her bruges den hyppige omtale af pakker hjemmefra som belæg for påstanden, at soldaternes „dagbogsnotater, breve og erindringer [...] typisk [er] præget af en meget snæver horisont“ (s. 10). Derfor er de ikke en god kilde, hvis man som disse forfattere især interesserer sig for „de militære og storpolitiske begivenheder“, og ønsker at skrive „en generel beretning om krigen på østfronten, dens strategi, operationer og taktik“, som det hedder i, hvad der kan betragtes som bogens varedeklaration (s. 9-10).

Denne ambition lever forfatterkollektivet flot op til. Helt overordnet leverer bogen en beskrivelse og analyse af krigen i øst på basis af den efterhånden ganske store internationale forskning. Efter den rammesættende indledning får vi en introduktion til de politiske og militære institutioner i Rusland, Tyskland og Østrig-Ungarn, et overblik over geografi og naturforhold, der i høj grad var med til at bestemme udviklingen i krigshandlingerne, og en kort sammenfatning af krigsforløbet. Herefter former fremstillingen sig som en kronologisk gennemgang af krigens udvikling ved fronten fokuseret på krigshandlingerne i fugleperspektiv, men suppleret med de overordnede overvejelser, der lå bag planerne. Det gøres godt, og forfatterne fortjener ros for at give god plads til det russiske perspektiv, der i mange fremstillinger drukner til fordel for det tyske. Det er også på sin plads at rose det valgte tidsperspektiv, der ikke lader krigen ende i 1918, men overbevisende demonstrerer – helt på linje med tendensen i international forskning – at man skal forstå verdenskrigen og de fortsatte krigshandlinger samt den politiske uro i øst som et sammenhængende hele helt frem til de tidlige 1920'ere. Til gengæld kan man så undre sig over, at

forfatterne ikke allerede begynder fremstillingen i 1912. I deres fremstilling er det meste af krigsførelsen på Balkan nemlig inkluderet som en del af Østfronten, og dette usædvanlige valg burde lægge op til, at Balkankrigene 1912-13 på samme måde som efterfølgekrigene og den russiske borgerkrig blev set som en del af en lang, sammenhængende voldscyklus.

Trods dette forbehold leverer bogen en fin militærhistorisk fremstilling i dette begrebs traditionelle forstand. Betydeligt mindre vellykket fremstår undertitlens perspektiv: *set med danske øjne*. De allerfleste af disse „danske øjne“ tilhører dansksindede nordslesvigere i tysk uniform, og selv om det fremgår meget klart, at forfatterne er dykket dybt ned i både trykte og utrykte kilder efterladt af disse nordslesvigere, så er det stærkt begrænset, hvad disse kilder kan bidrage med, når man især er interesseret i krigen set oppefra. Til gengæld kan de bruges til at besvare andre spørgsmål – som Wolfs bog jo demonstrerer, og som det også fremgår af det fine kapitel „Krigsforbrydelser, besættelse og kulturmøder“ (s. 144-177), som er langt mere systematisk og dybdebeholdende end Wolfs afsnit om samme emner.

Det danske perspektiv fungerer betydeligt bedre, når forfatterne fremdrager danske stemmer, der ikke var værnepligtige soldater fra Nordslesvig. Det gælder diplomatiske rapporter (hvor de bragte citater interessant viser, at diplomater langt fra fronten via deres kontakter til de lokale eliter havde bedre forståelse af krigens gang, end soldaterne ved fronten, der var optaget af pakker hjemmefra – og af at overleve). Men det gælder især de danskere, der engagerede sig i krigen som frivillige i efterfølgekrigene i Baltikum og i humanitært arbejde i hjælpeambulancer. Her leveres der gode korte overblik, i høj grad på grundlag af de fremstillinger, som aktørerne publicerede i kølvandet på krigen.

De kritiske ord rækker ikke ved bogens indlysende kvaliteter som militærhistorie. Men det er svært helt at slippe tanken om, at Christensen, Nørregård og Poulsen har gjort sig selv en bjørnetjeneste ved at forsøge at klemme to forskellige bøger sammen inden for et og samme omslag.

Nils Arne Sørensen

| ARNE HARDIS: *Den kætterske socialdemokrat – Jørgen Dich og den herskende klasse*, Gyldendal, København 2018, 272 s., 250 kr.

Arne Hardis er ikke blot en af landets bedste politiske journalister, men også en glimrende historiker. Han har i de sidste ca. 15 år skrevet en række indsigtsfulde værker om dansk politisk kultur- og idéhistorie